

אתניות וטריטוריות בבלקן

ישנן סיבות היסטוריות רבות לפיצול האתני העצום בבלקן לעומת ההומוגניות האתנית במערב-אירופה, אולם הפיצול האתני הזה לא חייב היה להסתיים במרחץ הדמים של שלהי המאה ה-20. תחת טיטו הלכו והתמזגו העמים השונים ביוגוסלביה - בין היתר באמצעות נישואי תערובת. תהליך זה, שנזקק לזמן נוסף, נקטע בבת אחת בעקבות קריסתה של ברית-המועצות

ד"ר מיכאל חזן

אף שהאירועים האלימים שפקדו את הפדרציה היוגוסלבית לשעבר מאז ראשית העשור הקודם הפתיעו את העולם, הרי הם חזרו והעלו על הפרק את המציאות הבלקנית משכבר הימים. לאחר 40 שנות רגיעה ויציבות פוליטית - מאז תום מלחמת העולם השנייה וסיום מלחמת האזרחים ביוון - חזרו המראות של הפצצת ערים היסטוריות ושריפת כפרים, מעשי רצח ואונס ומסעי מלחמה המיועדים לגרש אוכלוסיות שלמות למען הגשמת מה שהתרגלנו לכנות בשם "טיהור אתני".

בעיית הבלקן, שהייתה במוקד חוסר היציבות באירופה בראשית המאה ה-20, ירדה מעל הפרק במחצית השנייה של המאה נוכח המלחמה הקרה וחלוקת אירופה בין מערב למזרח. בדומה ל"מרכז אירופה" גם אל "הבלקן" פסקו להתייחס כאל קטיגוריה גיאוגרפית

פוליטית. כך סווגו יוון וטורקיה האירופית כמשתייכות לגוש המערבי, בעוד שאלבניה, יוגוסלביה ובלגריה הגובלות עימן נמנו עם הגוש המזרחי.

רק בעקבות קריסתו של הסדר הגיאופוליטי עם נפילתה של חומת ברלין צף ועלה מחדש "הסבך הבלקני", הנובע מריבוי של קבוצות אתניות יריבות, המעורבות זו בזו ומפוצלות בתוך עצמן - מצב המביא להתפרצויות של לאומנות ושל קנאות חסרת פשרות.

נשאלות איפוא השאלות מיהן אותן קבוצות אתניות למיניהן, מה מקורן, כיצד עוצבו זהויותיהן הנבדלות, ומדוע אותן "רוחות הבלקן" חזרו וניעורו דווקא בשלהי המאה ה-20 ובשולי אירופה הנאורה?

מרצה בכיר
בחוץ לגיאוגרפיה
באוניברסיטת תל-אביב

משקל הגיאוגרפיה ועומק ההיסטוריה

בדומה למספר אזורים אחרים - דוגמת המזרח התיכון והקווקז - כך גם המציאות בבלקן התעצבה לא מעט בשל מיקומו הגיאוגרפי כאיזור מעבר מצד אחד ובשל אופיו ההררי והקשה מצד אחר. משחר ההיסטוריה היה האיזור, המשתרע בין נהר הדנובה לחופי הים התיכון, נתיב חדירה של עמים שונים. דרכו

התפשטו תרבויות ופלשו צבאות, כך שהוא היה בעת ובעונה אחת גם איזור מגע וגם איזור חיץ בין ציוויליזציות, ממלכות ואימפריות מתחרות. יחד עם זאת איפשר התבליט הקשה את קיומם של אזורים מפלט, שתורמו להישרדותן של קבוצות אוכלוסייה ייחודיות רבות. אלה שמרו בקנאות על אופיין והביאו בסופו של דבר להיווצרותן של ישויות אתניות רבות, הנבדלות זו מזו מבחינת המוצא, הלשון, הדת והזהות האזורית.

לא פחות מכך - ואולי אף במידה רבה יותר - מוכתבת המציאות העכשווית בעקיפין ובמישרין על-ידי ההיסטוריה הרחוקה והקרובה כאחת. אחד מ"קווי

השבר" העיקריים - מקורו עוד בחלוקת רומי בין האימפריה המערבית, שמרכזה נותר ברומא, לבין האימפריה המזרחית

בעקבות קריסתו של הסדר

הגיאופוליטי עם נפילתה

של חומת ברלין צף ועלה

מחדש "הסבך הבלקני",

הנובע מריבוי של קבוצות

אתניות יריבות, המעורבות

זו בזו ומפוצלות בתוך עצמן

בתמונה למעלה: הנקמה הגדולה - כפר סרבי עולה בלהבות, לאחר שהוצת בידי לוחמים של צבא השחרור של קוסובו. עם תום הקרבות התהפך הגלגל, והאוכלוסייה האלבנית פתחה ב"טיהור אתני" של האוכלוסייה הסרבית. צילום: "אי-אס-אי-פי"

חיילים של צבא השחרור של קוסובו חוזרים מסדרת אימונים על גבול אלבניה-קוסובו בעיצומה של מתקפת בעלות הברית נגד סרביה. צילום: "אי-פי"

התושבים. מבנה זה נוצר בעקבות מלחמות דת ארוכות, שכפו חפיפה בין זהותו הדתית של השליט המקומי לבין הדת השלטת באוכלוסייה שתחת חסותו – הסדר שביסוד מדינת הלאום. לעומת זאת ברחבי האימפריה הביזנטית והאימפריה העות'מאנית,

מלחמות הספר הנמשכות בין האימפריות העות'מאנית, האוסטרו-הונגרית והרוסית על השליטה ועל תחומי ההשפעה בבלקן השפיעו על זהויות דתיות, אסוציאציות היסטוריות ושאיונות לאומיות של יוונים, סרבים, בולגרים ועמים רבים

אחרים. מכאן גם שלא ניתן לדבר בבלקן על היסטוריה אחת או אחידה, שכן לעמים השונים יש גרסאות היסטוריות שונות ואף מנוגדות לאירועי העבר. יתר על כן, האירועים האלימים, שהתרחשו במלחמות הבלקן בראשית המאה ה-20 ובשתי מלחמות העולם, נותרו טריים בזיכרון הקולקטיבי של בני הלאומים השונים ואף חצו לעיתים משפחות וכפרים.

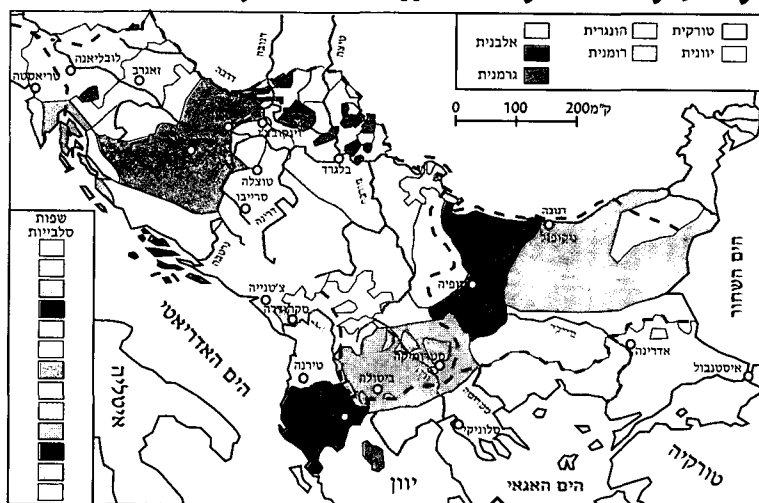
הזהות האתנית והסדר הטריטוריאלי

השונות העדתית, המגוון התרבותי והפיצול האזורי אינם בהכרח תופעה של קבע המחייבת קונפליקטים נמשכים ובלתי פתורים. מציאות רב-לאומית וזהויות מעורבות היו בבחינת הכלל בטרם התגבשו ליחידות רחבות יותר מבחינה מרחבית ולאומית. בחצי האי הבלקני, לעומת זאת, מעולם לא נוצרה יישות כלל-בלקנית בדומה ליישות האיטלקית, לדוגמה, בחצי האי האפניני

או זו הספרדית בחצי האי האיברי, המשיקים גם הם לים התיכון. ככלל, בעוד שבמערב אירופה הקדימו להתפתח מדינות הלאום, שחתרו לרציפות טריטוריאלית המזוהה עם יישות לאומית דומיננטית, תהליך זה התאחר במידה ניכרת באזור הבלקן כמו גם במזרח התיכון.

לחלוקה ההיסטורית בין המורשת הרומית-קתולית במערב, שהתאפיינה ביריבות הנמשכת בין הרשות הארצית והכנסייתית, לבין הציוויליזציה הביזנטית-אורתודוקסית במזרח, שבה נשמרה הזהות בין שתי הרשויות, הייתה בהקשר הזה השפעה ארוכת טווח שהתבררה כמהותית מבחינת ארגון המרחב הפוליטי. במערב התהווה סדר טריטוריאלי, שהיה אומנם מפוצל מבחינה מרחבית, אבל הומוגני, יחסית, מבחינת הזהות התרבותית של

תפוצת השפות בבלקן בראשית המאה ה-20

שירשה אותה נשמר מה שנהוג לכנות בשם "הסדר האימפריאלי". זה התאפיין במרכז יחיד, אבל מרוחק (קונסטנטינופול, שלאחר כיבושה בידי העות'מאנים נקראה איסטנבול) אבל תוך שימור מידה רבה של זהות מקומית ואוטונומיה דתית, תרבותית ומנהלית של הקהילות העדתיות למיניהן. תחת השלטון העות'מאני נודע הארגון הקהילתי הזה בשם משטר ה"מילט", כאשר הבחינה המהותית הייתה השייכות הדתית, שהכתיבה את אורח החיים היומיומי יותר מאשר המוצא האתני או הלשון המדוברת. בתחילה הייתה אבחנה רק בין ה"מילט הרומי" – משמע, הקהילות הנמנות עם הכנסייה האורתודוקסית, אף שכללו דוברי שפות שונות – לבין בני העדה המוסלמית. במהלך השנים זכו עדות נוספות למעמד של מילט נפרד, דוגמת היהודים, היוונים, הארמנים

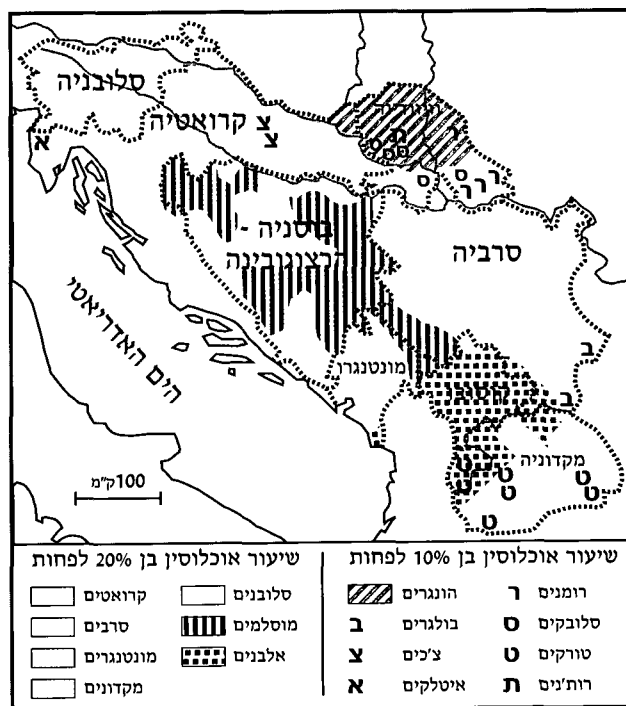
אזרחים אלבנים צופים בשיירת טנקים של צבא אלבניה, העושה את דרכה לעבר הגבול עם קוסובו. בעיצומה של מתקפת בעלות הברית גבר החשש שהסרבים ינסו לפלוש לאלבניה. צילום: "אי-פי"

ואחרים שקיימו מוסדות דת, חינוך ושיפוט נפרדים גם כשחיו זה לצד זה.

ניתן איפוא לאפיין את הסדר הטריטוריאלי-קהילתי שהתהווה כמבוסס על מרחבי תרבות בלתי רציפים, אבל משולבים בדגם של מעין רשת, שנפרסה על פני כל הבלקן והאימפריה. למעך זה היו מספר מוקדים עיקריים נוסף על איסטנבול, כגון סלוניקי, סרייבו ואלכסנדריה, שבהם התקבצו בני העדות השונות. אלה קיימו ביניהן קשרי חליפין, שהתבססו על יחסי שכנות והיכרות רבת שנים, כשלכל אחת מהן זיקות תרבותיות וכלכליות עם בני עדתה בריכוזים האזוריים, במוקדים האחרים ועל פני כל הפזורה שברחבי האימפריה.

מכאן שגם הגדרת הזהות האתנית וזיקתה לשפה ולטריטוריה מוגדרת לא דמו למה שהיה מקובל במערב, כשם שהמושגים "אזרחות" ו"מדינה" לא היו מקובלים במרחב של האימפריה המזרחית. היוונים, למשל, המשיכו להבחין – במקביל להתערורות הלאומיות במהלך המאה ה-19 – בין שני מושגים שונים בהקשר זה. בעוד שהמושג "גנוס" התייחס ללאום בתור יישות תרבותית-פוליטית, הכוללת את כל הפזורה היוונית, הרי היה זה המושג "אתנוס" שביטא את מושג הלאום במובנו המודרני, תוך זיקה למדינה ולטריטוריה קיימות או מיועדות. כדאי גם להזכיר שאפילו ב-1923, בהסכם לחילופי האוכלוסין בין יוון וטורקיה, המונחים שננקטו התייחסו בעיקרו של דבר לזהות הדתית

ההרכב האתני של אוכלוסיית יוגוסלביה בשנת 1981

והשאיפות הלאומיות. סלונקי, למשל, עברה תהליך של "התייוונות" ושל טיהור אתני בעקבות מלחמת הבלקן כבר בתחילת המאה ה-20, ובכך הקדימה את מה שעתיד היה להתרחש בסרייבו לקראת סוף אותה מאה.

הסדר היוגוסלבי: בנייתו והתערערותו

האיזור הגיאוגרפי שבמרכזו ובמערבו של הבלקן, שבו התהוותה היישות היוגוסלבית, הוא הסבוך ביותר מבחינת ההרכב האתני וזיקתו הטריטוריאלית ומייצג יותר מכול את "המצב הבלקני". שם מצטלבים שני קווי השבר התרבותי-דתי: זה שבין הנצרות האורתודקסית (למשל, סרבים ומקדונים) לקתולית (סלובנים וקרואטים) וזה שבין הנוצרים למוסלמים (בוסנים ואלבנים). מגוון קבוצות האוכלוסייה גדול עוד הרבה יותר, שכן הקשר בין ההשתייכות הדתית לזהות האתנית או הלשונית אינו תמיד חד-משמעי. כך, למשל, המוסלמים המוגדרים כבוסנים הם ברובם ממוצא סלבי ודוברי סרבו-קרואטית. למגוון העצום גם תורמת העובדה שיש קבוצות אתניות רבות נוספות – במיוחד בשולי המרחב הנידון (הונגרים, בולגרים וכו').

מבחינת הפריסה המרחבית התמונה לא פחות מורכבת, שכן העירוב האתני מצוי לא רק בפריפריה הרחוקה ובצמתים

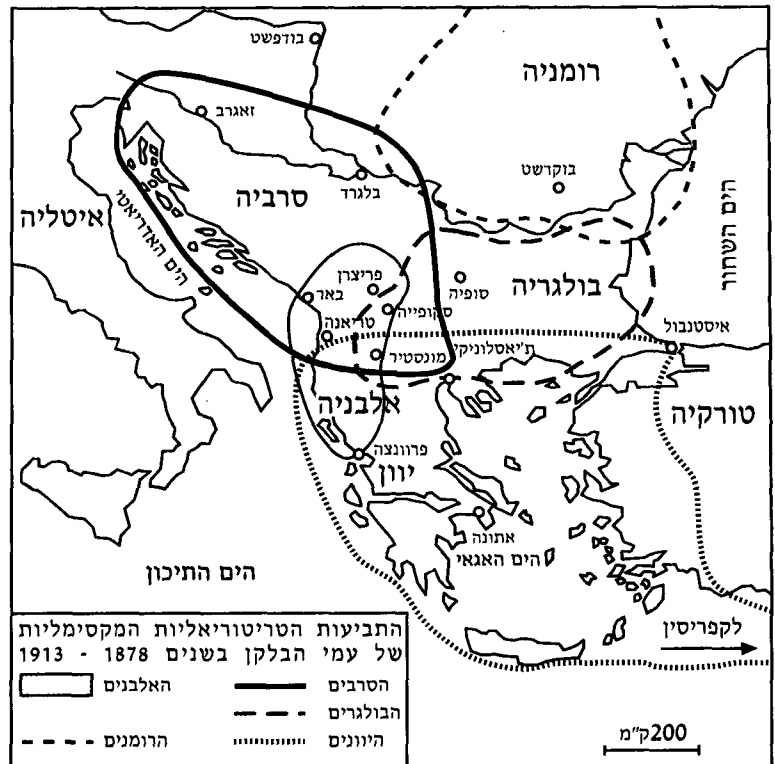
ולתניות ולא כל כך ללאומיות במובן המערב-אירופי. כך, למשל, דובר על יוונים אורתודוקסים תושבי טורקיה (שרבים מהם דיברו טורקית) לעומת מוסלמים תושבי יוון (ובהם דוברי יוונית), שחויבו לעבור לטריטוריות אחרות.

אימוץ המודל הלאומי-מערבי, שנתפס כנאור וכמתקדם יותר בהשוואה למציאות הקשה והמידרדרת באימפריה העות'מאנית, הוא שהעמיק בהדרגה את האבחנה ואת הניכור בין העדות המוסלמיות, שזוהו עם השלטון הקיים, לבין העדות האורתודוקסיות והנוצריות האחרות, שזכו לתמיכת המעצמות האירופיות. אולם בה בשעה הלכו וגברו החיכוכים והקונפליקטים הלאומיים גם בין יוונים, בולגרים, אלבנים, סרבים, וקבוצות רבות אחרות שאיכלסו את הבלקן, וזאת על רקע החתירה למימוש טריטוריה לאומית הומוגנית ורחבה ככל האפשר בהתאם לגבולות המקסימליסטיים של ממלכות קדומות. מלחמות הבלקן באותה תקופה הקדימו בהקשר זה את חזיונות הטיהור האתני, שנועדו להשפיע על עיצוב הגבולות המיועדים. היה זה בעיקר במקרים העירוניים שבהם ניכרו תוצאות התהליך הקשה של המעבר מהסדר האימפריאלי לסדר הלאומי. בעוד שלפי הסדר הטריטוריאלי הקודם היו אלה מקומות המפגש והחיים המשותפים של בני הקבוצות השונות, הרי ששם גם צמחו והתמקדו התנועות

פליטים אלבנים מקוסובו מקיימים בווינה הפגנה פרו אמריקנית בעיצומה של מתקפת נאט"ו נגד סרביה. צילום אי-פי

התביעות הטריטוריאליות המקסימליות של עמי הבלקן

העירוניים, אלא גם ברבים מהאזורים הכפריים שבאזורי הגלעין של קבוצות האוכלוסייה העיקריות.

הניסיון הראשון לממש דגם של מדינת לאום באיזור נעשה לאחר מלחמת העולם הראשונה, כאשר הרעיון המנחה להגדרת זהות מכלילה ומאחדת של הקבוצות השונות נסב סביב הזהות והקרה הלשונית. שמה של "ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים" היה ל"יוגוסלביה" ("מדינת הסלבים הדרומיים"), אף שזו כללה גם קבוצות לא מעטות נוספות נוכח התפיסה שחייבה יצירת טריטוריה רחבה דיה, שתהיה בעלת "כוח חיות" כלכלי וגיאופוליטי. הסרבים היו הגלעין הדמוגרפי והטריטוריאלי של היישות החדשה, שכן להם כבר הייתה עצמאות עוד לפני המלחמה, והם היו הקבוצה הדומיננטית. אולם דווקא שאיפתם להשתית את היישות המורחבת על המרכזיות הסרבית גרמה להתנגדות הולכת וגוברת של הקרואטים ושל עמים אחרים, וכתוצאה מכך התעצמו הכוחות הצנטריפוגליים, ששאפו לערער את המסגרת המשותפת. זה מה שקרה בעת הכיבוש הנאצי, שהיה מלווה בקונפליקטים אתניים מרים על-פי מיטב המסורת הבלקנית.

הניסיון השני לממש את "הפרויקט היוגוסלבי" נעשה מייד עם תום מלחמת העולם השנייה. כלקח מניסיון המודל הראשון שכשל היה הנסיון השני בבחינת פשרה בין המציאות הרב-עדתית המסורתית לבין החתירה למדינת לאום ריכוזית. האידאולוגיה הקומוניסטית, שהייתה בבסיס היישות החדשה, התייחסה לשאלה הלאומית בתערובת של שלילה תוך הכרה בשונות

התרבותית והעדתית. הגרסה שאומצה ליוגוסלביה החדשה הייתה איפוא הכרה בפלורליזם ובהגדרה העצמית של הקבוצות העיקריות – הכרה שבאה לידי ביטוי במבנה הפדרטיבי של המדינה מבחינה קהילתית וטריטוריאלי. שש הרפובליקות שהרכיבו את הפדרציה היו: סרביה, קרואטיה, סלובניה, בוסניה, מונטנגרו ומקדוניה. במסגרת הרפובליקה הסרבית נכללו שתי יישויות במעמד של אוטונומיה: זו של ווידווינה (שבה קיים מיעוט הונגרי משמעותי) וזו של קוסובו (שבה היה לאוכלוסייה האלבנית ייצוג עיקרי). הודות למלאכת האיוון העדין, האידאולוגיה השלטת והיוקרה המנהיגותית במרכז הפדרלי, זכתה יוגוסלביה לשנים של יציבות. במדינה האתאיסטית הזאת נחלש במידה רבה היסוד הדתי והאתני. אפילו בסרייבו, שבצומת קווי השבר הקהילתיים, הבדילו את עצמם נוצרים ממוסלמים בדרך הזאת: "בעוד שאנחנו לא הולכים לכנסייה, המוסלמים לא הולכים למסגד". בשונה מהמזרח התיכון, נישואי תערובת בין בוסנים מוסלמים לבין סרבים וקרואטים נוצרים היו לשכיחים, ולא מעטים הגדירו את עצמם כ"יוגוסלבים".

התערערות "הפרויקט היוגוסלבי" השני התרחשה עם היחלשות המרכז בעקבות מותו של טיטו וקריסת הסדר הקומוניסטי – שני תהליכים שהעצימו את הכוחות הצנטריפוגליים ועוררו מחדש את היסודות הקהילתיים המסורתיים שבבסיס הבלקניזציה. הראשונה לפרוש מהפדרציה הייתה הרפובליקה הסלובנית הצפונית, שבתור היישות ההומוגנית ביותר והמפותחת ביותר, שראתה את עצמה כחלק ממרכז אירופה, העדיפה את האינטרס העצמי על פני המבנה הפדרטיבי, הכולל אזורים הדורשים הקצאת משאבים פדרליים רבים בדרום הרחוק, העני והמסוכסך משפרשה קרואטיה בשם עקרון ההגדרה העצמית ומסיבות דומות, פרץ סכסוך אלים עם האוכלוסייה הסרבית שבתחומי הרפובליקה הפורשת.

יש לזכור שעל מנת לאזן את משקל היתר של סרביה בהשוואה לרפובליקות האחרות נכללו חלק מהאזורים המעורבים – שבהם אוכלוסייה סרבית – בקרואטיה ובבוסניה הסמוכות. מכאן שבשם אותה תביעה להיפרדות ולהגדרה עצמית חתרו הסרבים בשתי הרפובליקות האלה להסתפח לסרביה ולממש את רעיון מדינת הלאום ההומוגנית של סרביה הגדולה, כשהאמצעי העיקרי לכך היה מסעות לטיהור אתני.

העלתו מחדש של הרעיון הלאומי הצרוף בתור המוטיב העיקרי המגייס מבחינה פוליטית והמנחה מבחינת הארגון הטריטוריאלי הביאה להתמקדות לא רק בשאלת הפריפריה והגבולות של המרחב הסרבי אלא בראש וראשונה להתייחסות אל הגלעין ההיסטורי והסמלי של היישות הסרבית. גלעין זה מצוי באיזור קוסובו, שם התרחש ב-1389 הקרב שבו הובסו הסרבים בידי העות'מאנים המוסלמים – אירוע שהיה לחוויה מעצבת בהקשר הלאומי והטריטוריאלי כאחד. אלא שדווקא שם מצויה האוכלוסייה הסרבית במיעוט ובנסיגה נוכח גידולה הדמוגרפי והתפשטותה של האוכלוסייה האלבנית המוסלמית (היו מי שהתייחסו לבעיית קוסובו כאל "הגדה המערבית" של הסרבים).

משמעותיות לא פחות בהקשר זה. כפי שכבר נכתב לא פעם: יישויות לאומיות הן קהילות "מדומינות". באיזור הבלקן בכלל ובמקרה היוגוסלבי בפרט – הרעיון המפריד או המאחד השתנה על פני הזמן בהתאם לנסיבות ההיסטוריות והפוליטיות. אולם בעיקרו של דבר היו אלה תבניות המרחב התרבותי וכאלה שמתחום הזיכרון והדימוי הקיבוצי שריסנו או האיצו את תהליכי הבלקניזציה.

מקורות

מתוך המבחר הגדול של הספרות המדעית והאחרת, שעניינה בשאלה הבלקנית, ניתן להמליץ בפני הקורא המתעניין על שני ספרים זמינים ושווים לכל נפש. אלה נכתבו על-ידי שני עיתונאים, שחקרו וסיקרו את האיזור במשך שנים אחדות, תוך שהם מצליחים יותר מכל האחרים להמחיש את "הסבך הבלקני". באשר לפרספקטיבה הרחבה יותר המתייחסת לתולדות הבלקן בכלל, ראו:

Robert D. Kaplan, **Goats: A Journey through History**, Vintage Books, New-York, 1993

תיאור ממוקד יותר, המתייחס לקורות משפחה אחת בבוסניה, ראו: Chuck Sudetic, **Blood and Vengeance: One Family Story of the War in Bosnia**, Penguin Books, New-York, 1992

הזיק שהצית את פרץ הלאומנות הסרבית התרחש ב-1989 לרגל יום השנה ה-600 למפלת הסרבים. בעקבות האירוע הוענקו לסרבים בחבל העדפות יתר ועמדות שליטה, ובמקביל בוטלה האוטונומיה שניתנה לרוב האלבני במסגרת ההסדר הפדרטיבי. כך התקדם איפוא תהליך הבלקניזציה: הוא החל בצפון הפדרציה היוגוסלבית לשעבר, התפשט לעבר האיזור הבוסני במרכז, שם מצויה האוכלוסייה המעורבת ביותר, ומשם נע דרומה, אל המוקד של מרחבי הזיכרון ההיסטוריים. עוד דרומה משם, באיזור הרפובליקה החדשה של מקדוניה, התביעות הטריטוריאליזם המתחרות והחופפות בעייתיות לא פחות ואף חורגות מהמרחב היוגוסלבי: הלחימה על היישות המקדונית מערבת נוסף על הזהות המקדונית החדשה גם את הסרבים, את האלבנים, את הבולגרים וכמובן את היוונים, התובעים לעצמם את מולדתו של אלכסנדר מוקדון.

ניתן לסכם איפוא, שהארגון הטריטוריאלי של הקבוצות האתניות בבלקן והתהליכים הכרוכים בכך אינם מוגבלים להיסטוריה המדינית ולגיאוגרפיה הפוליטית של האיזור עצמו או אפילו לזה של המרחב הסובב. בעיות יסוד, הנוגעות להגדרת הזהות העצמית של הקהילות, של מה מבדיל ביניהן ומי נכלל בהן,

טקס השבעה של חיילים חדשים בצבא השחרור של קוסובו – חודשים אחדים לפני פרוץ המלחמה. החיילים נושאים את דגל אלבניה. צילום: "אי-פי"